

ЭОЖ 37.034
МРНТИ 14.23.09

<https://doi.org/10.51889/2959-5762.2023.78.2.032>

Г.К. Бельгибаева,^{1*} Г.Б. Бейсенбекова¹

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ. Қазақстан

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ АДАМГЕРШІЛІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың бойына адамгершілік мәдениетті қалыптастыру мен рухани құндылықтарын тәрбиелеу мәселесінің алғышарттары көтерілген. Зерттеудің өзектілігі: өскелең ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеу барысында олардың санасында моральдық түсініктер, ізгі әдеттер және жағымды мінез-құлық мотивтері кешенді түрде қалыптасады. Өз кезегінде бұл мектеп жасына дейінгі балаларда адамгершілік тәрбие жан-жақты және түбегейлі орнығуына қол жеткізеді. Ал адамгершілік тәрбиенің қайнар көзі – ұлттың ғасырлар сынынан өткен салт-дәстүрі мен мәдениетінде.

Сондықтан, мектеп жасына дейінгі балалардың адамгершілік мәдени мінез-құлқын қалыптастыру үшін оқу-тәрбие мекемелерінің тәжірибелері, ғылым жетістіктері сияқты ұрпақтан-ұрпаққа жетіп жатқан халықтық тағылымдар да өз алдына түрлі әдіс, тәсіл, құралдар арқылы пайдаланылады. Балаларды қанағатшылдыққа, ұстамдылыққа, үнемшілдікке тәрбиелеу үшін жүргізілген педагогикалық зерттеудің нәтижесі мақаланың эксперименттік бөлімінде берілген.

Мақалада қарастырып отырған адамгершілік тәрбиеміз, балалардың бойында мінез-құлқын белгілі бір сипаттарын қалыптастыру және олардың бір-біріне, отбасына, басқа адамдарға, мемлекетке, Отанға деген қатынасын анықтайтын мінез нормалары мен ережелерін дарыту жөніндегі педагог-тәрбиешілердің арнаулы мақсат көздеген қызметі.

Түйін сөздер: адамгершілік тәрбие, адамгершілік мәдениет, үнемшілдік, қанағатшылдық, ұлттық құндылық, салт-дәстүр, халық тағылымы

Бельгибаева Г.К.,^{1*} Бейсенбекова Г.Б.¹

¹Қарагандинский университет имени академика Е.А.Букетова,
г. Караганда, Казахстан

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В статье рассматриваются предпосылки формирования нравственной культуры и воспитания духовных ценностей у дошкольников. Актуальность исследования заключается в том, что в процессе нравственного воспитания подрастающего поколения в их сознании комплексно формируются нравственные понятия, добродетельные привычки и мотивы позитивного поведения. В свою очередь, этим достигается всестороннее и коренное закрепление нравственного воспитания у детей дошкольного возраста, источник которого в традициях и культуре нации, прошедших вековую проверку.

Для формирования нравственно-культурного поведения детей дошкольного возраста используются различные подходы, методы, средства, такие как опыт учебно-воспитательных учреждений, достижения современной науки. Результаты педагогического исследования, проведенного в воспитательном процессе, по формированию нравственной культуры детей, сдержанности, бережливости, представлены в экспериментальной части статьи.

В статье рассматривается нравственное воспитание, целенаправленная деятельность педагогов-воспитателей по формированию у детей определенных характеристик поведения и привитию им норм и правил поведения, определяющих их отношение друг к другу, семье, другим людям, государству, Родине.

Ключевые слова: нравственное воспитание, нравственная культура, бережливость, удовлетворенность, национальные ценности, традиции, наследие народа

Belgibayeva G.,^{1*} Beisenbekova G.¹
¹Karaganda University named after Academician E.A. Buketov,
Karaganda, Kazakhstan

PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF MORAL CULTURE OF PRESCHOOL CHILDREN

Abstract

The article discusses the prerequisites for the formation of moral culture and upbringing of spiritual values in preschool children. The relevance of the research lies in the fact that in the process of moral education of the younger generation moral concepts, virtuous habits and motives of positive behavior are comprehensively formed in their minds. In turn, this achieves a comprehensive and radical consolidation of the moral education of preschool children, whose source is in the traditions and culture of the nation, which have been tested over the centuries.

Various approaches, methods and means, such as the experience of educational establishments and the achievements of modern science, are used in the formation of moral and cultural behaviour in children of preschool age. The results of pedagogical research conducted in the educational process on the formation of children's moral culture, restraint, thrift are presented in the experimental part of the article.

The article considers the moral education, purposeful activity of teachers-educators on formation of definite characteristics of behavior in children and imparting to them norms and rules of behavior, which define their attitude to each other, family, other people, state, Motherland.

Keywords: moral education, moral culture, thriftiness, satisfaction, national values, traditions, heritage of the people

Кіріспе. Қандай қоғамда, қай кезеңде болмасын, педагогтың алдында тұратын ең ұлы, басты міндеті - ақыл-парасаты мол, мәдени, ғылыми өрісі озық саналы ұрпақты, жан-жақты жетілген қоғам мүшесін, адамгершілігі зор, еңбекшіл, сауатты да қабілетті азамат тәрбиелеу.

Баланың салауатты сана-сезімін, ізгі адамгершілігін, жоғары мәдениетін қалыптастыру - тәрбиенің ең бірінші міндеті. Тәрбие барысында әрдайым осы мұраттарды басты нысана етіп ұстаған жөн. Себебі, баланың көзқарасы оның күнделікті ісімен сәйкес келмесе, олар қиялдауға шебер, бірақ іске жоқ адамдар болып қалыптасуы мүмкін. Баланы имандылыққа баулып, мейірімділік, қайырымдылық, қанағатшылдық, кішіпейілділік, қамқорлық, ізгілік, үнемшілдік сияқты қасиеттерді бойларына сіңіруді зерттеу тақырыптың көкейкестігін көрсетеді. Осыған орай, мектеп жасына дейінгі балалардың бойына адамгершілік мәдениетті қалыптастырудің алғышарттарын зерттеуді қажет етеді.

Бүгінгі жаңа қоғам мүддесіне лайықты, жан-жақты жетілген, бойында ұлттық сана, ұлттық психология қалыптасқан тұлғаға айналдыру, ертеңгі күні қоғамның иесі боларлық парасатты азамат тәрбиелеп өсіру – отбасының, бөбекжайдың, барша халықтың міндеті. Баланың бойында адамгершілік тәрбие мен жақсы қасиеттердің болуы, ең алдымен туып-өскен ортасына байланысты. Баланың дұрыс іс-әрекетін қоштап, оң бағыт-бағдар беріп, теріс жерін дереу жөндеп, демеп жіберу, әрине, ата-ана мен тәрбиешінің парызы. «Адам бойында жақсы қасиеттер көп болса, оған бақыт та қонады, отбасында береке де болады» дейді халық даналығы. Сондықтан, жарық дүниеге келген күнінен бастап баланы тура жолда тәрбиелеп, жағымсыз қылық, әдеттері болса, одан арылту қажет. Бала бойына жинаған жақсы мінез-құлқымен, қабілет-қасиетімен өз мүмкіндігі шегінде өзгелерге қайырымды істер жасап, ақылдылық танытса, міне, оның бойында адамшылықтың бастауы болғаны [1].

Адамгершілік қасиет мораль, этика, өнеге деген категориялар арқылы айқындалады. Мораль, этика, өнеге – адамгершіліктің негізгі түп тамыры. Жасының ересек яки кіші болғанына қарамай, әрбір адам күнделікті істеген ісін, сөйлеген сөзін, өзгелермен қарым-қатынасын ар-ұят таразысынан өткізіп, әрекетін біліммен ұштастырып, ең әділ, ең дұрыс жолды тандап ала білгені дұрыс. Үлкендердің дұрыс жолы – жастарға өнеге. Сондықтан, ұлттық құндылықтар арқылы өскелең ұрпақты адамгершілікке баулу жұмысы отбасы мен бөбекжайдан бастау алып, одан әрі бірте-бірте қанат жайып, нақты мақсат көздеп, өрбігені ләзім.

Әр бала өз ісі мен қылығына жауапкершілікпен қарап, әбестігі үшін ұялу, өзгелерден кешірім сұрау сияқты әдептерді үйренуі керек. Баланың қандай да болсын әрекеті мен қызметі айналадағы адамдардың қоғамдық өмірімен, мүдделерімен белгілі бір дәрежеде байланысты болса, ол анық адамгершілік қызмет түріне жатады.

Зерттеуімізге негіз болған адамгершілік ұғымы – әлеуметтіліктің биік шыңы, адам ұрпағы дамуының негізін қалаушы құндылық. Әлеуметтік ортаға әсер ететін әрекеттердің бірі – адамдардың бір-біріне, қоршаған табиғатқа қарым-қатынасы. Баланың бойына адамгершілік құндылықтар қалыптасуы үшін ең алдымен оның өзін-өзі танып, білуіне ықпал ету – тәрбиенің бастауы. Яғни, бұл құндылық жағы басым тәрбие үрдісі деп есептесек те болады.

Жаңа қоғамды қалыптастыру кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпаққа адамгершілік-рухани тәрбие беру. Жоғарыда айтқанымыздай, бұл ретте баланың бойына ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, адамгершілік құнды қасиеттерді жастайынан сіңіріп, өз-өзіне деген сенімділікке тәрбиелеуде отбасы мен педагогтар шешуші роль атқарады. Бұрындары бұл тақырыпты қарастырғанда шетелдік, әсіресе ресейлік зерттеушілердің еңбектерін негізге алушы едік, қазір осы мәселені отандық ғалымдар да жан-жақты зерттеуде. Қазақстандық бірқатар ғалымдар адамгершілік ұғымын, жалпы мектептегі, мектепке дейінгі тәрбиені педагогикалық теорияда кеңінен қарастыруда. Соның ішінде Ш.Т. Таубаева, Ф.Н. Жұмабекова, Р.К. Аралбаева, С.Қ. Әбілдина, С.А. Мұсаева, Ә.Т. Өтебаева сияқты зерттеушілер баланың парасаттылық, ізгілік, қоршаған әлемге жанашырлық, қанағатшылдық, ысыраптан сақтану, бір ауыз сөзбен айтқанда, рухани-адамгершілік құндылықтары халықтық мұраны құрметтейтін өнегелі ересектер мен тәрбие жұмысы жолға қойылған мектептер арқылы қалыптасатынын айтады. Көрнекті ғалымдардың бірі Ш.Таубаева өз еңбегінде баланы адамгершілікке тәрбиелеуде ойынның маңызын атап кеткен. Ойын арқылы бала достарын сыйлауды, дұрыс сөйлеуді, сыйластықты, өзгені құрметтеуді және өз мінез-құлқын басқаруды үйренеді, – деп тұжырым жасаған [2]. Педагог Ф.Н. Жұмабекованың пікірінше адамгершілік тәрбиеде ұжымдық тәрбие берудің маңызы зор екен көрсеткен [3]. Педагог Р.К. Аралбаева зерттеуінде балаларды мақтау, мадақтау, үлгі көрсету арқылы тәрбиелеп, баланың бойындағы жағымды қасиеттерді жиі айтып отыру арқылы, баланың күнделікті орындайтын дағдысына айналдыру керек дейді [4]. Педагог С.Қ. Әбілдина еңбегінде адамгершілік адамдар арасында қарым-қатынастарды реттеуге негіз болып табылатын талапқа сай белгілі бір гуманистік принциптерді білдіретін моральдық ұғым деген тұжырымға келеді [5]. Жанашыл педагог-зерттеушілердің бірі С.А. Мұсаева өз ойын адамгершіліктің ең негізгі құндылығы – адамның өзін-өзі тәрбиелеуі деген жалғыз сөйлеммен қорытындылайды [6]. Адамгершілік ұғымы ертеден, сонау әл-Фараби заманынан зерттеліп келе жатқан ауқымды тақырып болғандықтан, мәселенің түп негізіне тоқталып, басқа тәрбие түрлерімен байланыстыра отырып, баланың өмірінде үлкен маңызға ие тәрбие түрі екендігін ерте замандарда анықтап кеткен және қазақ топырағында кейінгі ұрпаққа өшпестей мұра қалдырған ұлы дала ойшылдарының, кейінгі кәсіби педагогтардың пікірлерін, ой-тұжырымдарын салыстыра келе, Ә.Т. Өтебаева олардың ортақ ұқсастықтарын қарастырып, балаға адамгершілік тәрбие беруде түрлі сатыдағы мектептердің оқу-тәрбие ісін пайдалануға айрықша көңіл бөлу қажеттілігін барынша дәлелдеуге талпынғандығын аңғаруға болады [7].

Шетелдік ғалымдар өз зерттеулерінде адамгершілік тәрбиенің маңызды мақсаты субъектінің – білім алып жатқан адамның – этикалық болашағын барынша құрылымды, айқын, мәнді ету деп көрсетеді. Олар моральдық өнегелер мен ынталандырушы стратегиялар адамгершілік тәрбие аясында нәліктен және қалай шешуші көмекшілер болады деп қарастырады. Зерттеудің барысында бұқаралық ақпарат құралдары балалар мен жасөспірімдердің адамгершілік тәрбиесінің аспектісіне қалай әсер ететіні де назарға алынды. Бұл құжат зерттеушілерге адамның дамуы мен бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану моральдық модульдің маңыздылығына әсер етуі үшін өзара қалай әрекеттесетінін түсінуге көмектеседі [8-9].

Материалдар мен әдістер. Тұлғаның рухани-адамгершілік мәдениетін тәрбиелеу үдерісінде кездесетін және жеңуге тура келетін басты қиындық рухани-адамгершілік саласының мазмұндық-мағналық құрамдарын меңгеруге немесе санаға сіңіруге байланысты. Өйткені, тұлғаның рухани-адамгершілік мәдениетін тәрбиелеу үдерісі баланың бойындағы ішкі қайшылықтарды жеңумен, жағымды және жағымсыз тілектердің, құштарлық мен мүдделердің күресімен байланысты. Сондықтан, тәрбиенің бұл түрін жүзеге асыру ұзақ мерзімдік және күрделі іс болып табылады. Тұлғаның рухани-адамгершілік мәдениетті меңгеру үдерісінде үш кезеңді ерекше бөліп көрсету керек.

Бірінші кезең – ішкі шығармашылық мүмкіндіктерді түйсіну. Тұлға бұл кезеңде өз бойындағы рухани-адамгершілік құндылықтар жүйесін түйсінеді, бұл қасиеттер әлеуметтік талаптарға қажеттілігіне, дербес дамуына көзі жеткеннен кейін, оларды дағдыға айналдырады. Бұл кезеңде адамгершілік-рухани сапалардың тұлғалық, кәсіби өсуге құлшындыратын механизмдері пайдаланылады.

Екінші кезең – тұлғаның рухани-адамгершілік ортасын құрайтын түсінік-диагностикалық сапалардың қалыптасуы. Моральдық және құқықтық нормалардың, принциптер мен шартты белгілердің субъективті үдерісі; олардың құндылығын, тұтастығын сақтау қажеттілігін түсіну және қабылдау осыған тән. Бұл кезеңде тұлғаның санасында құндылықтардың бағыттары қалыптасады (немесе өзгереді), құндылықтарды «қайта бағалау» үдерісі өтеді. Шендестіру, өзгенің уайымын бөлісу, терең рефлексия, медитация механизмдері осы кезеңге тән.

Үшінші кезең – игерілген білімді мінез-құлық деңгейінде бекіту. Тәрбие алушының санасында қалыптасқан сапалардың әлеуметтік нормаларға сай келуі – мәселенің бір қыры, екінші қыры – тұлғаның ішкі мүмкіндіктері өзін өзі дамытуға және жетілдіруге әзірлігі. Игерілген рухани және адамгершілік түсініктер, идеалдар, мәндер мінез-құлық машықтануы арқылы жүзеге асады.

Тұлғаның рухани-адамгершілік мәдениетін тәрбиелеу үдерісінде педагогикалық құралдарды кеңінен пайдалану қажеттілігі туады. Тәрбиемен ықпал етуді топ бойынша да, дербес те (дербес түзету жұмыстары) жүргізуге болады. Тұлғаның рухани-адамгершілік мәдениетін тәрбиелеу – оның терең үйлесімді, моральдық, қоғамдағы шартты «Менін» анықтайтын әлеуметтік мәнін қалыптастыруға бағытталған үдеріс [10].

Ұлы Абайдың адамның бойындағы бес асыл іс, бес дұшпан деп көрсеткен жақсы-жаман әдеттерінің бәрі адамгершілік қасиеттердің өлшемі. Олар – қарапайымдылық, қанағатшылдық, ұстамдылық, т.б. Ғасырлар сынынан өткен шынайы халықтық мұра да осы – рухани-адамгершілік мәдениеттің белгілері. Адамгершілік мәдениеттің жұтаңдауы, құндылықтардың өз мәнін жоюы адамзаттың дүниетанымы мен санасы дағдарысқа түсіп, әлемдік қақтығыстарда ұрындыратынына қазір куә болудамыз[11].

Жоғарыда айтылғандардан шығатын қорытынды – тұлғаның бойына рухани-адамгершілік мәдениетті қалыптастыру үшін әлеуметтік белсенді (мінез-құлық машықтарының технологиясы, рөлдік ойындар, дискуссия, т.б.) және аутопсихологиялық (имаготехнология, медитация, суретті жобалау) әдістерді үйлестіре қолдану керек. Тұлғаның рухани-адамгершілік мәдениетін қамтамасыз ететін тәсілдердің ішінде мыналарды бөліп көрсету керек: түсіндірмелі-иллюстративті; рефлексивті; дүдәмалды-қарастырушы; коммуникативті; репродуктивті; еліктеуші-рөлдік.

Тәрбиеленушілердің рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыратын *негізгі алғышарттардың* қатарына мыналар жатады:

- тұлғалық және кәсіби өсуге, өзін өзі дамытуға ұмтылыс;
- мінез-құлықтың реттеушісі ретінде рухани-адамгершілік нысаналарды қалыптастыру;
- тұлғаның шығармашылық мүмкіндіктерін қанаттандыру;
- мамандандырылған тәрбие кеңістігін ұйымдастыру;
- білім беру мекемесінің мамандарын тұлғаның рухани-адамгершілік мәдениетін тәрбиелеу жұмысына педагогикалық әзірлеу.

Зерттеу барысында соңғы ғылыми жарияланымдарға теориялық талдау жасалды. Педагогика және психология саласындағы зерттеушілер мен ғалымдар балалардағы адамгершілік мәдениеттің дамуына қатысты мәселелерді жиі қарастырады және зерттейді. Соңғы жылдары шетелдік және отандық ғалымдар мектеп жасына дейінгі балаларда адамгершілікті қалыптастыру мақсатында балаларға арналған әдістемелік құралдар жасау мәселелеріндегі проблемалар мен жетілдіру жолдарын зерттеп жатыр..

Бұл зерттеуде адамгершілік мәдениет ұғымы тұлғалық-мотивациялық компоненті тұрғысынан қарастырылды. Экспериментке Қарағанды қаласының мектепке дейінгі білім беру мекемелеріне баратын 57 адамнан тұратын 4-5 жастағы балалар қатысты. Оның ішінде 34 ұл мен 23 қыз бар. Зерттеуге қатысушылардың барлығы екі топқа бөлінді – эксперименттік (30 бала) және бақылау (27 бала). Эксперименттік топқа түскен балалардың ата-аналары да мектеп жасына дейінгі балаларда адамгершілік мәдениетін дамыту мақсатында педагогтармен жұмысқа тартылды. Диагностика үшін Г.А. Урунтаева мен Ю.А. Афонькинаның ұсынған «Моральдық нормаларға эмоционалды қатынасты зерттеу» әдістемесі алынды.

Нәтижелер. Зерттеу нәтижелерін зерттегеннен кейін қатысушылар алынған нәтижелерге сәйкес үш топқа бөлінді: адамгершілік мәдениеттің тұлғалық-мотивациялық компонентінің жоғары, орташа және төмен қалыптасу дәрежесі (1-кесте).

Кесте 1. Нәтижелерді салыстыру кестесі

Мектеп жасына дейінгі баланың тұлғалық-мотивациялық компонентінің адамгершілік қасиеттерінің қалыптасу деңгейі	Эксперименттік топ, %	Бақылау тобы, %
Жоғары	9,2	10,3
Орташа	37,2	32,3
Төмен	53,6	57,4

Адамгершілік мәдениетінің жоғары дамыған тұлғалық-мотивациялық компонентінің көрсеткіші эксперименттік топ балаларында 9,2% және бақылау топ балаларында 10,3% құрайды. Адамгершілік мәдениеттің тұлғалық-мотивациялық компоненті орташа қалыптасқан топқа сәйкесінше эксперименттік және бақылау тобындағы балалардың 37,2% және 32,3% кірді. Берілген жағдайларда балалар өздерінің ықтимал реакцияларын сипаттады, көбінесе 5-6 жағдайда этикалық нормалар шеңберінде қалды. 4-5 жағдайда балалар жеңе алмады және ұсынылған әрекеттерді ынталандыра алмады. Мысалы, "Осы сурет туралы әңгімеле" тапсырмасы бойынша ер бала автобуста кітап оқып отыр, қыз бала ересек әйелге орнын берді. Осы жағдайды түсіндіруді сұрағанда, бірнеше бала "Қыз баланың іс-әрекеті жақсы» деп жауап берді. Сонымен қатар, "Ер баланың оң және теріс әрекеттері" жайлы сұрағанды балалар оның әрекетін нашар деп қабылдады. Суреттегі бейнеленген жағдайды бағалағанда төменгі көрсеткіш орын алды. Оған эксперименттік топтағы балалардың 53,6% және бақылау тобындағы балалардың 57,4% кірді. Берілген жағдайларға балалардың жауаптары көбінесе немқұрайлы және өзімшіл сипатта болды, ал моральдық нормаларға сәйкес келетін жауаптар саны 2-3 болды. Мысалы, балаға "Егер ер баланың орнында болсаң сен не істер едің" деген сұрақ қойылғанда, "Білмеймін!", "Мен оны қолынан тартып тұрғызар едім" немесе "Автобуста ересек адамдарға орын беру керек пе" деген сұраққа "Мен кішкентаймын, құлап қалам" және "Мен есейгенде орынды берем" деп жауап берді.

Сонымен, мектеп жасына дейінгі балаларда адамгершілік қасиеттер дамудың төменгі деңгейі басымырақ болды. Бұл жағдайды жеңу үшін балаларда эмпатия мен рефлексияның тиісті деңгейін дамыту үшін педагог-тәрбиешілердің мақсатты және әдістемелік жұмысын ұйымдастыру қажет. Балаларға өз мінез-құлқын және басқалардың мінез-құлқын дұрыс бағалауға, басқалардың сезімдерін түсінуге, мейірімділік пен қамқорлық көрсетуге, адал болуға үйрету керек.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдаудың нәтижесі баланың адамгершілік мәдениетін қалыптастыруды анықтайтын процесс баланың қоршаған ортасының, әлеуметтік ортаның, тәрбиенің, жеке тәжірибесі мен ересектердің тәжірибесінің әсерінен оң өзгеріс болып табылады деген қорытындыға келеді. Педагогикалық теорияны практикамен салыстыра отырып, біз мектеп жасына дейінгі баланың адамгершілік мәдениетін қалыптастыру процесі оңай болатын қызмет түрін анықтай аламыз – бұл ойын әрекеті. Ойын барысында бала жаңа дағдыларды үйренеді және іс жүзінде ынталандырылған мінез-құлқын әдістерін бекітеді. Әлеуметтік қатынастарды қайталайтын ойын кезінде бала эмоционалды, танымдық және белсенді әрекеттерді араластыру арқылы басқалармен араласуды үйренеді.

Тұлғалық-мотивациялық компонентінің ерекшелігі мынада: бастап өзін-өзі бақылаумен байланысты: психологиялық зерттеулерге сәйкес, төрт жастан бастап бала өз іс-әрекеттерін бақылау дағдысын көрсете бастайды, ал алтыдан бастап мақсат қоюда бастама көтере бастайды, осылайша оның ересек ортасының әрекеттеріне еліктейді. "Мен өзім" – бұл сөз тіркесі – баланың бұдан былай әрекетті түрлендіруші ретінде әрекет ететіндігінің көрсеткіші. Тұлғалық-мотивациялық компоненті баланың жаңа іс-әрекеттерді игеруіне, оның ішінде жоғары моральдық норманы қажет ететін жағдайға ситуациялық реакцияға оң әсер етеді. Баланың жеке басындағы тұлғалық-мотивациялық компонентінің жоғары дамуы баланың бастаманы көрсетуге және қажетті міндеттерді орындауға дайындығын анықтайды.

Сонымен қатар, балада адамгершілік мәдениетін дұрыс дамыту үшін рефлексивті компонентті өзі туралы, оның әрекеттері және олардың басқа адамдардың сезімдеріне әсері туралы ойлау факторы ретінде қарастыру қажет. Төрт жасында бала өзінің қандай адам болатыны туралы ойлана бастайды, осыған байланысты рефлексивті компоненттің дамуы балаға рұқсат беру шекараларын анықтауға көмектеседі. Рефлексия арқылы осы әрекетті және оның нәтижесін жасау процесінде оның әрекетін, сезімін барабар бағалау болашақта адамгершілік мәдениеттің тұлғалық-мотивациялық компонентіне

жағымды әсер етеді. Мұндай талдау балаға болашақта өз әрекеттерін бақылауға және олардың нәтижелерін бағалауға көмектеседі.

Алынған мәліметтер мектеп жасына дейінгі балалардың өз пайымдауларына, ұсыныстары мен келіспеушіліктеріне жол беретін және ескеретін педагогтар мен балалардың өзара іс-қимылын мақсатты түрде құру қажеттілігін дәлелдейді. Мектеп жасына дейінгі балалардың өзіндік ойлау қабілеті мен өмірлік тәжірибесі аз екендігі белгілі, сондықтан баланың оң өмірлік тәжірибесін жинақтауға негізделген мектеп жасына дейінгі балаларды адамгершілік-мәдени тәрбиелеу стратегиясын құру қажет. Мысалы, өзара көмек көрсету (Егер сіз көмектессеніз, олар сізге көмектеседі), қарым-қатынаста шыншылдық пен адалдықты орнату (шындық бір күні белгілі болады және сізге сенбейді) және т.б. Бұл жағдайда педагог білім туралы есеп бермеуі керек, оны әр бала жеке-жеке игеріп, түсінуі керек. Бұл сезім балалардың келісімі мен адамгершілік бірлігінің негізі болады. Әдетте, балалар ойлау процесінде моральдық нормаға келуі керек. Бұл жағдайда моральдық нормалар олардың практикалық тәжірибе процесінде алынған жеке тұжырымдары болады.

Дұрыс мінез-құлықты (көмек, келісімділік, ізгі ниет, мақұлдау, басқа адамға қуаныш) және балалар ұжымындағы деструктивті өзара әрекеттесуді (жанжал, бір-біріне назар аудармау, өзімшілдік және т.б.) көрсететін карталар жиынтығын қолдануға болады, содан кейін осы жағдайларды талқылап, балалардың өмір туралы әңгімелер ойлап табуы мүмкін. Жағдайларды түсіндіру және әңгімелер ойлап табу процесінде балалар жеке әл-ауқат таңдау басқа адамның әл-ауқатына сәйкес келген жағдайда ғана мүмкін болатынын түсінеді. Бұған басқа адамдармен қарым-қатынаста балалар өздері үшін ең жақсы және ең қолайлы деп санайтын ниеттерді басшылыққа алса қол жеткізуге болады.

Мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен дамытудағы әлеуметтік-моральдық векторды сақтай отырып, тәрбиешіге төрт кезеңнен тұратын бағдарламаны әзірлеуге кеңес беруге болады:

1. "Бұл менмін": балаға өзі туралы түсінік қалыптастыруға, өзінің жеке қасиеттерін анықтауға көмектесу.

2. "Мен және сен": мектеп жасына дейінгі баланы диалогтық қарым-қатынас орнатуға және оның моральдық мінез-құлық нормаларын үйрету.

3. "Мен және біз": баланың өзін қоғамдастықтың (топтың) бөлігі ретінде түсінуін кеңейту, құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынас пен қарым-қатынаста жайлылық пен қауіп аймағын анықтау, әлеуметтік өзара әрекеттесу ережелерін қабылдау.

4. "Мен және әлем": мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік-мәдени кеңістікке (балабақша, мектеп, отбасы, микросоциум) қатысуы туралы хабардар ету, бұл мектепке дейінгі кезеңде өте маңызды; мектептегі оқытудың жаңа әлеуметтік кезеңіне, жаңа әлеуметтік байланыстарға, жаңа әлеуметтік ортаның құндылығын түсінуге дайындықты қалыптастыру. Бұл әлеуметтік және адамгершілік тәрбие стратегиясы мектеп жасына дейінгі балаларға балалар ұжымындағы өзара әрекеттесу нәтижесінде өздерін және жеке қасиеттерін түсіну тәжірибесін алуға мүмкіндік береді; қуаныш пен бақытты әлеуметтік сезім ретінде сезіну, жеке қарым-қатынас пен сүйіспеншілікті дамыту және балалар қауымдастығын нығайту.

Ғылыми әдебиеттерді талдау мектеп жасына дейінгі баланың моральдық норманың мотивациялық бағытын құрайтын компоненттерді бөлуге мүмкіндік береді: моральдық қажеттіліктер, моральдық мотивтер, моральдық өзін-өзі тану және өзін-өзі бағалау, әлеуметтік эмоциялар, моральдық сезімдер мен тәжірибелер.

Адамгершілік тәрбие-жеке тұлғаны қалыптастырудың көп қырлы процесінің маңызды аспектілерінің бірі, адамның моральдық құндылықтарды игеруі; олардың адамгершілік қасиеттерін дамыту, идеалға бағдарлану, мораль қағидағтарына, нормалары мен ережелеріне сәйкес өмір сүру қабілеті, егер сенімдер мен идеялар нақты іс-әрекеттер мен мінез-құлыққа енсе. Мектепке дейінгі жастағы балаларды адамгершілік мәдениетке тәрбиелеу арқылы балаларда адамгершілік қасиеттер қалыптасады. Адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру баланың өзіндік тәжірибесінде, оның айналасындағы адамдармен және ең алдымен құрдастарымен жеке қарым-қатынасына негізделуі керек. Адамның адамгершілік тәрбиесі қалыптасқан сайын, адамгершілік қасиеттер оның ішкі әлемінің мінез-құлқын реттейтін күрделі компоненттерімен толықтырылады. Баланың санасында құрдастарымен өзара әрекеттесу нәтижесінде "мен", "менікі" ұғымдары біртіндеп "біз", "біздің" ұғымдарына дейін кеңейген кезде ғана ол басқаларға тиесілі нәрселерге ұқыпты қарай бастайды [12].

Талқылау. Мектепке дейінгі жас баланың адамгершілігін сапалы қалыптастыру үшін ең маңызды екендігі күмән тудырмайды. Педагогтар мен психологтар болашақта бұл компоненттің қалыптасуы басқа адамдармен қарым-қатынас сапасына әсер етеді, сонымен қатар өзіне деген көзқараста көрінеді

деп сендіреді. Мектеп жасына дейінгі балалардың моральдық дамуының факторлары мен ерекшеліктерін зерттеуде баланың өзіне деген шынайы оң көзқарасының маңыздылығы атап өтілді. Өзіне деген сүйіспеншіліктің көрінісі арқылы бала басқаларға құрметпен және достық қарым-қатынастың маңыздылығын, жақындарымен қарым-қатынаста қамқорлық пен назардың маңыздылығын түсінеді, қарым-қатынастың құндылығын түсінеді.

Балаларды моральдық және этикалық нормаларға баулу мақсатында мектепке дейінгі білім беру бағдарламасына мектеп жасына дейінгі балалардың адамгершілік қасиеттерін дамыту әдіснамасын әзірлеу және енгізу ерекше маңызға ие, алайда осы уақытқа дейін педагогтың Этика, әлеуметтік нормалар, іс-әрекеттер мен сезімдер, олардың себептері мен салдары туралы түсіндіру жұмыстары жетекші әдіс болып қала береді. Жалпы, болашақ ересек адамның адамгершілік негіздерін қалау – бұл өте маңызды және жауапты процесс, оның негізінде баланың жеке басын абсолютті қабылдау, баланың мүдделерін жүзеге асыруға ықпал ету, әр баланың эксклюзивтілігін тану болуы керек.

Адамгершілік ұғымын талдай отырып, ол қамқорлық, мейірімділік, жомарттық және басқалар сияқты әлеуметтік ынталандырылған әрекеттерді қайталауға қарағанда әлдеқайда кең аспектілерді қамтиды деп болжауға болады. Ерте жаста қалыптасқан моральдық мәдениет кейіннен адам өмірінің барлық салаларына әсер етеді. Балалық шақта пайда болған адамгершілік деңгейі адамды басқалар үшін де, өзі үшін де анықтайды. Дәстүрлі мәдениет тұрғысынан адамгершілік сабақтастық сезімін, басқалардан бірегейлік сезімін және тиесілілік сезімін тудырады. Адамгершіліктің қалыптасуы жеке тұлғаға айқын әсер етеді, соның арқасында адам өзін тұтас және жеке тұлға деп санайды.

Адамгершілікті дамытудың әдістемелік және педагогикалық әдістерін жүзеге асырумен қатар, ұрпақтардың "дәлелденген" әдісін, атап айтқанда көркем әдебиетті оқуды қарастыру қажет. Педагогикалық нәтижелерді талдау нәтижелері көрсеткендей, педагогтар көркем және сөйлеу әрекеттерін тұрақты негізде енгізген топтарда жұмбақтар жағдаяттық түрде қолданылып, балалармен есте сақтау үшін өлеңдер оқытылды, олардың тәрбиеленушілері адамгершілік мәдениеттің дамуының жоғары деңгейіне ие болды. Ата-аналардың балаларды оқу мәселесіне деген көзқарасын талдау нәтижелері дәл осылай дейді. Балалар көркем әдебиетті оқуға аз қатысады, ал көп жағдайда бала мен көркем кітаптың өзара әрекеттесуі тек мектепке дейінгі білім беру мекемесінде және үй тапсырмасын дайындау кезінде болады, бұл оқу әдетін қалыптастыруға және осы процесті оң қабылдауды қалыптастыруға аз ықпал етеді.

Мектеп жасына дейінгі балаларда адамгершіліктің қалыптасу деңгейін анықтау бойынша жүргізілген тәжірибеде эксперименттік топтағы балалардың тек 10 пайызы ғана адамгершілік қасиеттердің даму деңгейінің жоғары екендігін көрсетті, ал мектеп жасына дейінгі балалардың 50 пайызы адамгершілік қасиеттердің даму деңгейінің төмендігінде. Сондай-ақ, авторлар балалар арасындағы адамгершіліктің ең жоғары көрсеткіштері мен ата-аналардың балаларды көркем әдебиетті оқуға қосу арасындағы корреляцияны, көбінесе өз мысалында анықтады. Осылайша, көркем әдебиеттің баланың адамгершілігіне әсер ету аспектісін зерттеуді жалғастыру қажет, сонымен қатар көркем әдебиет арқылы балалардың адамгершілік мәдениетін дамыту мақсатында ата-аналармен түсіндіру әңгімелерін жүргізу артық болмайды.

Мектепке дейінгі білім беру процесінде балалардың адамгершілік мәдениетін бақылау қажеттілігін педагогикалық процестің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастыра отырып, қазіргі уақытта мұндай диагностика жүргізілмейтінін атап өткен жөн. Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде балалардың оқуы мен тәрбиесін үнемі бағалау бар, бірақ оқыту бағдарламасына адамгершілік мәдениетін қалыптастырудың әртүрлі әдістерін енгізу мақсатында балалардың адамгершілік қасиеттерін бағалауға аз көңіл бөлінеді. Мектеп жасына дейінгі балалардың адамгершілік қасиеттерінің даму деңгейін бағалау әдістемесін әзірлеу, тіпті оқу бағдарламасына адамгершілік мәдениетінің деңгейін арттырудың педагогикалық әдістемелерін енгізбестен, педагогтар мен ата-аналардың баланың қандай қасиеттерге ие екендігі туралы неғұрлым айқын түсінуіне және соның салдарынан жоғарыда аталған әдістермен адамгершіліктің дамуына түрткі болар еді.

Қорытынды. Жоғарыдағыларды қорытындылай келе, мектепке дейінгі жас – баланың алғашқы саналы адамгершілік қасиеттері пайда болатын кезең, осыған сүйене отырып, бұл жеке тұлғаның адамгершілік мәдениеті қалыптастыратын ең қолайлы кезең. Сондықтан мектеп жасына дейінгі балаларда адамгершілік қасиеттердің дамуының теориялық ерекшеліктерін зерделеу және арнайы зерттеудің көмегімен осы жастағы балаларда мұндай қасиеттердің қаншалықты дамығанын тексеру маңызды болмақ.

Адамгершілік мәдениетін дамыту мақсатында 4-5 жастағы балалармен жұмыс істеу әдістері этика мен моральдық нормалар туралы әңгімелесуді, мультипликациялық және әдеби шығармалар кейіпкерлерінің жағымды әрекеттерін талқылауды, адамгершілік әрекетті жасағаннан кейін баланы көтермелеуді, баланың адамгершілік сөздерін мақұлдауды көрсетуді, екіұшты жағдайларды модельдеуді және талқылауды, басқа балалармен болған жанжалды жағдайларды талдауды, сендіру мен мотивацияны қамтиды адамгершілік іс-әрекеттерді жасауға, адамгершілік сезімдер мен эмоцияларды талқылауға, белсенділікті жүргізуге, адамгершілік пен эмпатияны дамытуға бағытталған.

Әдебиеттерді талдау нәтижесінде балалардағы адамгершілік мәдениеттің мінез-құлық факторының дамуына әсер ететін факторлар мен әрекеттерді анықтауға болады, атап айтқанда: баланың ересек ортасының жоғары моральдық дамуы баланың дамуына жағымды әсер етеді; мектепке дейінгі білім беру мекемесінің тәрбиешісі мен ата-анасының гуманизм мен дүниетанымның көріністері баланы сол әлеуметтік көріністерге итермелейді; адамгершілік мәдениетінің тұлғалық-мотивациялық компонентін қалыптастыруға рефлексивті компонент қатысады, сондықтан адамгершілікті дамыту үшін баланы өзінің сезімдері мен іс-әрекеттерін түсінуге және бағалауға үйрету қажет; сауатты ұйымдастырылған балалар белсенділігі бүкіл балалар ұжымында адамгершілік қасиеттердің дамуына оң әсер етеді; баланың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру мақсатында педагогикалық және психологиялық ұсыныстарға негізделген педагогтардың басшылығымен білім беру қызметі.

Сонымен қатар, әлеуметтену мен қарым-қатынасқа бағытталған ұжымдық ойындардың балаларының моральдық қасиеттеріне өте жағымды әсер ету керек. Белсенділіктің бұл түрі балаларға қарым-қатынас ережелері мен әлеуметтік құндылықтарды сіңіреді, басқа балаларға құрметпен қарауға, белгілі бір қызмет түрінің ережелерін сақтауға, олардың шығармашылық әлеуетін пайдалануға, сондай-ақ әртүрлі рөлдерді ойнауға үйретеді, осылайша басқалардың сезімдері мен мотивтерін түсінуді дамытады. Педагогтың ойынына қатысу адамгершілік мәдениетін дамыту тұрғысынан осы сабақтың өнімділігін күрт арттырады. Ересек адамның басшылығымен ойынның негізгі идеясы жүзеге асырылады, балалар шоғырлануды жоғалтпайды және топта достық атмосфера құра отырып шоғырланады. Бұл жағдайда бала зорлық-зомбылықсыз қарым-қатынас дағдыларын игереді және басқа балалардың таңдауын құрметтеуге үйренеді.

Мектеп жасына дейінгі балалардағы адамгершілік мәдениетінің тұлғалық-мотивациялық компонентінің дамуының өзекті деңгейлеріне талдау жасай отырып, эмпатияның дамуы баланың моральдық нормалар туралы идеясына байланысты деп айтуға болады; бала дені сау, эмпатикалық және достық микроклиматта бола отырып, сондай-ақ басқа жастағы балалармен әртүрлі өзара әрекеттесу арқылы адамгершілік туралы дұрыс түсінік ала алады. Біз қарастырып отырған адамгершілік тәрбие - дұрыс дағдылар мен өзін-өзі ұстау дағдыларының нормалары, ұйымдағы қарым-қатынас мәдениетінің тұрақтылығын қалыптастырады. Жалпы айтқанда, жеке адамның адамгершілік санасының деңгейі оның мінез-құлық нормалары мен іс-әрекетін анықтайды.

Баланың моральдық нормалар мен ережелерді игеруі балаға қатысты әлеуметтік, сыртқы, моральдық талаптардың оның ішкі этикалық инстанцияларына өтуін қамтиды. Мұндай ауысу үш тармақпен анықталады:

- балаға белгілі бір адамгершілік мазмұнын ұсыну, онымен баланың танысуы;
- басқа адамның тәжірибесін бөліп көрсету және олардың мінез-құлқына бағдарлау қабілетін білдіретін адамгершілік мағынасын ашу;
- нақты маңызды жағдайда адамгершілік нормасын орындау арқылы баланың бойындағы адамгершілік білімінің мінез-құлықтың адамгершілік мотивтеріне ауысуы.

Баланың мотивациялық саласын дамытудың негізгі факторлары: ересектердің талаптарын орындау, өз қызметін бөлу үлкендердің іс-әрекетінен; үлгі бойынша іс-әрекеттердің сәйкестік мотивтерінің пайда болуы; дербес туындайтын қажеттіліктерді қанағаттандыруға арналған іс-әрекеттер, сол арқылы жеке мінез-құлықты алу; өзіне бағдарлау іс-әрекеттер мен бағалау жүйесі.

Қалыптасқан әдеттер жақсы тәрбие деп аталатын мінез-құлықты қамтамасыз етеді. Яғни балада сыпайылықты, мейірімділік пен мейірімді болуға баулиды. Мектеп жасына дейінгі баланың адамгершілік тәрбиесі мен мәдениетінің тетіктері ретінде мінез-құлық нормалары мен мінез-құлық әдеттерін білу өздігінен болмайды. Баланы тәрбиелеу процесінде ол моральдық нормаларға эмоционалды қатынасты дамытады. Баланы жақсы адамгершілік қасиеттерге, мәдениетке тәрбиелеуде тәрбиелі адаммен дос болудың әсері күшті екенін халқымыз ежелден бағалай білген. Қазақ отбасыларында балаларына жанындағы жолдасың дұрыс болсын деп күнделікті айтып отыру әдетке айналды.

Жан-жақты қарастыра, зерттей келе, адамгершілік – адамның рухани байлығы, болашақ ұрпақты ізгілік бесігіне бөлейтін руханиет дәуіріне жана қадам болып табылатынына көзіміз жетті. Адамгершілік тәрбиенің нәтижесі адамдық тәрбие болып табылатындықтан, ол тұлғаның қоғамдық бағалы қасиеттері мен сапаларында, қарым-қатынастарында қалыптасады. Адамгершілік мәдениет қоғамдық сананың ең басты белгілерінің бірі болғандықтан, бұл құндылық адамдардың мінез-құлық нормасымен, іс-әрекетімен, қарым-қатынасымен сипатталып бағаланады.

«Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (№грант. АР14870561)»

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы, «Санат», 1995. – 352 б.
2. Таубаева Ш.Т. Педагогика әдіснамасы. – Алматы: Қарасай, 2013. – 432 б.
3. Жұмабекова Ф. Мектепке дейінгі педагогика. – Астана: – Фолиант, 2008. – 336 б.
4. Аралбаева Р.К. Мектепке дейінгі педагогика. – Алматы: Жоғары оқу орындарының қауымдас-тығы, 2012. – 220 б.
5. Әбілдина С.Қ. Қазақ халқының ауызекі шығармашылығы арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуге болашақ мұғалімдердің даярлығын қалыптастыру: автореферат пед. ғыл. кан. дис. – Қарағанды, 1999. – 25 б.
6. Мұсаева С.А. Жас ерекшелік педагогикасы. – Астана: – Фолиант, 2010. – 462 б.
7. Өтебаева Ә.Т. Рухани-адамгершілік тәрбие берудің қазіргі кездегі маңызы. // Білім. 2007. – № 2. – Б.44–47
8. Engelen B, Thomas A, Archer A, & Van de Ven N. (2018). Exemplars and nudges: Combining two strategies for moral education. *J Moral Educ.*, 47(3), 346–65 doi.org/10.1080/03057240.2017.139696
9. Cingel DP, & Krmar M. (2020) Considering moral foundations theory and the model of intuitive morality and exemplars in the context of child and adolescent development. *Ann Int Commun Assoc.* , 44(2):120–38 doi:10.1080/23808985.2020.1755337
10. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. Жиган-терген. Екінші кітап. – Алматы: Ана тілі, 2003. – 136 б.
11. Беркімбаева Ш.К. Педагогика тарихы: білім беру және педагогикалық ойлар тарихы: Оқулық. – Алматы, 2009. – 398 б.
12. Әбенбаев С. Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі. – Алматы: Дарын, 2004. – 152 б.

References:

1. Jaryqbaev K., Qaliev S. – Qazaq talim–tarbesi. – Almaty: Sanat, 1995. – 352 s.
2. Taybaeva Sh.T. Pedagogika adisnamasy. – Almaty: Karasai, 2013. – 432 s.
3. Jumabekova F. Mektepke deiingi pedagogika. – Astana: Foliant, 2008. – 336 s.
4. Aralbaeva R. K. Mektepke deiingi pedagogika. – Almaty: Jogary oqy oryndarynyñ qayymdastygy, 2012. – 220 s.
5. Abildina C.Q. Qazaq halqynyñ ayzeki shygarmashylygy arqyly bastayysh synyp oqyshylaryn adamgershilikke tarbieleyge bolashaq mugalimderdiñ daiarlygyn qalyptastyry: avtoreferat ped. ғыл. kan. dis. – Qaragandy, 1999. – 25 s.
6. Musaeva S.A. Jas erekshelik pedagogikasy. – Astana: Foliant, 2010. – 462 s.
7. Otebaeva A.T. Ryhani–adamgershilik tarbie berydiñ qazirgi kezdegi mañyzy // Bilim. – 2007. – №2. – S. 44–47.
8. Engelen B, Thomas A, Archer A, & Van de Ven N. (2018). Exemplars and nudges: Combining two strategies for moral education. *J Moral Educ.*, 47(3), 346–65 doi.org/10.1080/03057240.2017.139696
9. Cingel DP, & Krmar M. (2020). Considering moral foundations theory and the model of intuitive morality and exemplars in the context of child and adolescent development. *Ann Int Commun Assoc.*, 44(2), 120–138 https:// doi:10.1080/23808985.2020.1755337.
10. Kenjehmetuly S. Jeti qazyna. Jigan–tergen. Ekinshi kitap. – Almaty: Ana tili, 2003. – 136 s.
11. Berkimbaeva Sh.K. Pedagogika tarihy: bilim berý jáne pedagogikalıq oilar tarihy: Oqylyq. – Almaty, 2009. – 398 s.
12. Abenbaev C. Tarbie jumysynyñ teoriasy men adistemesi. – Almaty: Daryn, 2004. – 152 s.